

Cartografía e toponimia na costa sur de Galicia

GONZALO MÉNDEZ MARTÍNEZ

*Departamento de Xeociencias Mariñas e
Ordenación do Territorio. Universidade de Vigo
mendez@uvigo.es*

Baiona, 26 de xullo de 2005

Queremos agradecer a invitación do Instituto de Estudos Miñoráns, a través de don Xosé Lois Vilar, para vir falar dun tema que nos apaixoa.

Estruturamos a conferencia e as correspondentes imaxes como un percorrido pola historia da cartografía galega, a través dos documentos máis senlleiros e analizando con máis detalle aqueles que ofrecen máis información ou novidades no que respecta á toponimia do sector costeiro que vai de Monte Ferro á desembocadura do Miño.

A cartografía antiga de Galicia reflicte o interese e progresivo coñecemento que sobre o seu territorio tiveron tanto os cartógrafos do país como os estranxeiros. A súa evolución é paralela ó desenvolvemento dos avances científicos e técnicos, ó progreso nos procedementos de medición, ó coñecemento sobre a forma da Terra, etc. Asemade, reflicte procesos territoriais, sociais, políticos, económicos, culturais e artísticos. O interese da cartografía como reflexo da evolución do territorio e dos proxectos sobre o mesmo é enorme. Nela quedan plasmados tanto os procesos de organización interna dos países, como pequenos plans de ámbito local ou preitos de lindes, chegando en ocasións a presentar plans e proxectos que nunca chegaron a executarse, como foi o caso da base naval das Illas Cíes no século XVIII.

Os documentos cartográficos impresos de Galicia máis antigos coñecidos, o pequeno mapa do Isolario de Benedetto Bordone (1528), as cartas náuticas de Waghenauer (desde 1584) e os mapas de Metellus (1595) e Ojea (1603), amosan a pervivencia dunha documentación antecedente, que é tronco da historia da cartografía da Europa occidental e mediterránea. Referímonos ós mapas atribuídos a Claudio Ptolomeo, repetidamente publicados dende finais do século XV e á cartografía náutica maiorquina ou catalana. Nos inicios non é evidente, pero pronto se producirá un proceso de progresivas revisións, posteriormente levantamentos, e de incorporación das melloras á información preexistente. Como as novidades e máis importantes progresos viran frecuentemente da man da cartografía náutica, establecerase unha prevalencia desta sobre a cartografía coro-

Mapa de Galicia de Johannes. Metellus (1595)

«Descripcion del Reyno de Galizia» de Hernando de Ojeda (1603)

gráfica, do interior do país: así, os novos perfís da costa fixados polas cartas náuticas iranse incorporando ós mapas do país que acomodarán ou recolocarán o resto da información. E así se producirá polo xeral ata entrado o século XX. Durante o século XVI prodúcese en Europa un espectacular desenvolvemento da cartografía, paralelo ó do coñecemento xeográfico e ó doutras disciplinas, así como ó da imprenta. Neste tempo, Galicia, como outros territorios semellantes, non é obxecto de representación por si mesmo senón dentro do marco peninsular ou no seo de ámbitos máis amplos. A finais do século publicáronse os primeiros documentos cartográficos centrados en Galicia, os cales influirán decisivamente na documentación posterior.

A cartografía e a información xeográfica xerada por Claudio Ptolomeo de Alexandría no século II foi base para a produción de diferentes documentos cartográficos no Renacemento. Un amplo número de autores, editores e gravadores publican a Xeografía tolemaica cos seus mapas nos séculos XV e XVI. Pronto, os mapas de Ptolomeo vense complementados con mapas “modernos”. Podemos atopar no islario de Benedetto Bordone (¿1460-1531?) o impreso máis antigo do noroeste ibérico (excluíndo, evidentemente, os diversos mapas de toda a península impresos desde finais do século anterior). Publicado en Venecia en 1528 co título «Libro de Benedetto Bordone, nel qual si ragiona de tutte l'isole del mondo» foi reimpresso en diversas ocasións. Non se trata propiamente dun mapa de Galicia. Nel podemos ver unha serie de illas, herdeiras das Casitérides que outros mapas situaban no noroeste peninsular e que aquí aparecen con nomes de algunhas illas galegas mesturados cos das Azores.

Entre os antecedentes da cartografía occidental da época moderna tamén hai que considerar, como dicíamos, ós portolanos manuscritos maiorquíns ou cataláns. Neles é posible atopar representacións da costa noroccidental peninsular, que se ben carece de detalle e padece de frecuentes erros, leva rotulados diversos topónimos do noso interese. Estes topónimos son en xeral bastante repetidos de uns manuscritos a outros no sector correspondente á costa galega. Baiona, Redondela, Pontevedra, Corrubedo, Noia, Muros, Fisterra, Muxía, A Coruña, Betanzos, Santa Marta de Ortigueira e Viveiro son os nomes que soen aparecer representados, se ben con diferentes grafías. Así, Baiona aparece como *Baiona de Mignor* na carta de Battista Agnese de 1544, como *Baiona* na de Diogo Homem de 1561, como *Bayona* noutra do mesmo autor e ano, tamén como *Bayona* nunha de Joan Riezo (Joan Oliva) de 1580 na que aparece tamén o topónimo *Phanisal*, posiblemente asociado ó cabo Silleiro. Por último, tamén *Baiona* aparece na carta de Baldasaro de Maiolo Visconte de 1588 na que as illas Cies aparecen baixo o nome de *Baiona*.

O cartógrafo holandés Lucas Jansz Waghenaer é coñecido na historia da cartografía por ser o autor do primeiro atlas náutico normalizado impreso. As costas de Galicia aparecen representadas xa neste primeiro atlas náutico, o «Sphiegel der Zeevaert» (O Espello da Navegación) publicado en holandés en 1584. Posteriormente se realizaron outras edicións en diferentes linguas, destacando a feita en latín en 1586 como «Speculum Nauticum», a inglesa en 1588 como «Mariner's Mirrour» ou a francesa en 1590 como «Miroir de la Navigation». Durante o século progresárase no desenvolvemento dos derroteiros e dos perfís que progresivamente nos ían acompañando, máis agora os mapas que se engaden convértense no centro da obra.

Mapa da ra de Baiona de Pedro Teixeira (ca. 1634)

O atlas representa a costa europea desde Noruega e o mar Báltico ata Portugal, que eran áreas de especial interese para os patróns ingleses e holandeses. A costa galega representábase dividida en tres tramos por motivo da súa extensión e disposición. Así, das vintetrés cartas que compuñan o primeiro conxunto impreso, tres correspondían a Galicia. Se observamos a zona correspondente á costa sur de Galicia, atopamos os nomes de *Monforte* (como unha localidade na zona de Panxón), *Baiona*, *C. de Phaselis* (cabo Silleiro), *Monstro* (Mosteiro de Oia) e *Islas de Baiona* (illas Cíes), representando a baía ou ría de Baiona sobredimensionada e cun detalle maior que as áreas próximas.

O mapa de Galicia que atribuímos a Johannes Metellus é un pequeno mapa do extremo noroccidental peninsular, que contén importantes erros e que consideramos foi copiado da parte correspondente do mapa do conxunto peninsular publicado por Ortelio en 1570 e consecuentemente herdeiro de tódolos mapas que integran a serie que lle serve de fonte de información (Hieronymus Cock, Pyrrho Ligorio, Vincenzo Luchini, Paulo di Forlani Veronese). Constitúe o primeiro mapa impreso coñecido no que Galicia aparece representada de forma independente. Baixo o dobre título “Galitia” e “Galizia hisp.” presenta Metellus un pequeno mapa gravado en cobre en escala non determinable pola indefinición das súas unidades métricas. Leva ó verso un texto en latín titulado «Galiciae Regnum» e procede do atlas «Hispania tabulis aeneis expressa» publicado en Colonia en 1595. Neste mapa os topónimos da zona son Monforte, Baiona, Moestro e A Guarda.

O primeiro atlas moderno uniforme impreso coñecido é o «Theatrum Orbis Terrarum» de Abraham Ortelio. A «Descrición del Reyno de Galizia» de Hernando Ojea publicada dentro del Teatro del Orbe de Ortelio constitúe o primeiro mapa impreso cun trazado cartográfico realizado expresamente para Galicia. Aínda que a primeira edición do atlas de Ortelio saíse do prelo en 1570, o mapa de Galicia de Ojea non entrará a formar parte do mesmo hasta 1603, nunha edición de Vrints. A transcendencia do mapa de Ojea ven dada por ser o primeiro mapa de Galicia na súa totalidade debuxado expresamente e impreso, formando parte dun atlas que tivo ampla difusión. Este mapa, a pesares dos seus moitos erros, non foi superado en moito tempo e, por moi copiado, deu orixe a unha longa familia documental. As grandes empresas editoriais radicadas nos Países Baixos colaboraron á divulgación do mapa de Ojea mediante versións máis ou menos modificadas do mesmo. Destacan pola súa ampla difusión as versións da familia Hondius e de Blaeu a escala semellante do orixinal. Ademais destas versións foron numerosas as realizadas para atlas de pequeno formato por diversos editores. Con máis densidade toponímica que todas as obras anteriores, ó sur de *Vigo* e *Bouças*, o mapa de Ojea trae os nomes de *Moserte*, o que noutros era Monforte e puido rematar co tempo como Monte Ferro, *Gondomar*, *Val de Minor*, *R. Ramallosa* (río Miñor), *Bayona*, *C. Siluro* (Cabo Silleiro), *Hoya M.*, *Guardia*, *Yslas de Bayona olim Cicas et Insulae Deorum* e *S. Martin* (a máis meridional das illas Cíes).

Gerhard Mercator, cartógrafo, xeógrafo e matemático naceu en 1512 en Rupelmonde (Flandes) e finou en 1594 en Duisburg. En 1569 publicou o seu famoso mapamundi coa proxección conforme que se coñece como Mercator e supuxo un importante avance á navegación. Adicou grande parte do seu tempo á formación dun gran conxunto cartográfico orixinal que foi publicado en 1595 co título «Atlas, sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura», dando orixe ó

termo atlas para designar ó conxunto de mapas. En 1604 son vendidas as pranchas dos seus mapas a Jodocus Hondius quen realizará desde entón en Amsterdam diversas edicións dos atlas. O mapa «Gallaecia Regnum» baseado na obra de Ojea foi publicado a partires de 1611 nas distintas versións do atlas de Mercator editadas pola familia Hondius e posteriormente por Janssonius e os seus herdeiros.

Alcanzado o éxito pola obra de Waghenaer, diversos cartógrafos e editores de mapas desenvolven traballos recopilatorios con vistas á publicación de novos atlas náuticos. Entre estes traballos podemos destacar por motivos diversos os de Blaeu, Robert Dudley, Van Keulen, Le Neptune François, Renard e Mount & Page. Nos anos 1646-47 publícase o primeiro atlas náutico feito por un inglés. A obra leva por título «Dell'Arcano del Mare» (Secretos do Mar) e o seu autor e editor foi Sir Robert Dudley (1573-1649), xeógrafo, enxeñeiro e explorador. Publicou o atlas en Florencia, a partires dunha compilación, tratándose do primeiro atlas con cartas trazadas en proxección Mercator. Encargouse do seu gravado Antonio Francesco Lucini. A toponimia desta carta destaca polos frecuentes erros na localización dos lugares, como situar Camiña ó norte do Río Miño e Santa Trega ó sur.

En datas próximas a 1630, Pedro Teixeira Albernás (1575-1662), cosmógrafo portugués pertencente a unha familia dedicada á cartografía náutica, realiza por encargo da coroa o levantamento das costas peninsulares, resultando tanto un rumbo conservado co título “Descripcion de las costas y puertos de España” como sendas coleccións de mapas manuscritos, distintas entre si, conservadas en Uppsala (Suecia) e Viena (Austria).

Na Biblioteca da Universidade de Uppsala consérvanse, entre outros, dous mapas da costa galega que comprenden desde Ribadeo a Fisterra e desde Fisterra á desembocadura do Miño. Este último ofrece unha serie de topónimos que podemos ver con máis detalle nos mapas do atlas conservado na Biblioteca Nacional de Viena. Entre estes mapas da costa, debuxados como vistas de paxaro, atopamos o correspondente á ría de Baiona. No seu extremo superior distínguese a *Isla de Toralha* e o *Cavo destay*. Seguindo a costa atopamos *Monte de Ferro*, *Las Estelas*, *Garmaña*, *Puente de Ramalloza*, *Puente de Savaris*, *Puente Nueva*, *N.S. del Burgo*, *Puente del Burgo*, *Pescadaria*, *Bayona*, *Mon Real*, *S. Ant^o.*, *Torre del Principe*, *Concheira*, *Monte de S. Roque*, *Río de Burado*, *Cavo de Silleiro* e *Islas de Bayona*.

A finais do século XVII publícase un novo atlas náutico que terá fonda repercusión na cartografía terrestre ou corográfica. É o atlas náutico «Le Neptune François» no que se insire, entre outras a «Carte des costes septentrionales d'Espagne depuis Fontarabie jusqu'a Bayonne en Gallice» que recolle case que a totalidade da costa galega. Publícase en París en 1693, tratándose dunha obra oficial, feita por orde do rei, fronte ás anteriores obras de iniciativa privada. A carta é copia do manuscrito de Minet e de Gennes, que foron os encargados do levantamento das costas setentrionais e occidentais españolas. As pranchas recollen varios tramos de costa, reducindo considerablemente o número de páxinas da obra. Xunto ó trazado da costa engádesse información sobre os produtos adquiribles nalgúns portos. Do atlas realizáronse varias edicións entre 1693 e 1773, incluso unha contrafeita no mesmo ano 1693.

Cos primeiros documentos sobre Galicia iníciase entón as series do que podemos chamar modelos cartográficos, é dicir, o emprego de trazados cartográficos

Mapa do bispado de Tui de Rosendo Amoedo (1766)

semellantes por distintos autores, moi evidente na cartografía corográfica e non tanto na náutica. Estas representacións son reiteradamente copiadas e reproducidas durante o século XVII ata a aparición do segundo modelo, o iniciado pola «Carte des costes septentrionales...» en 1693, e incluso despois. O mapa de Ojea converterase nun claro exemplo da tendencia dos cartógrafos a copiar das distintas fontes existentes e da escasa incorporación de modificacións nas sucesivas copias. Dito mapa será modelo único durante un século e compartirá outro século máis co segundo modelo. Así, nos novos mapas do conxunto peninsular, a parte correspondente a Galicia será copiada de Ojea, ó igual que outras áreas o foron das súas respectivas novas representacións, adaptándose todas para formar o conxunto. A nova configuración da costa dada pola «Carte des costes septentrionales d'Espagne depuis Fontarabie jusqu'a Bayonne en Gallice», publicada en 1693 en París no atlas náutico «Le Neptune François», ten rápida aceptación e asimilación na cartografía territorial, xerando un novo modelo cartográfico, perceptible tanto nos mapas de Galicia como nos do conxunto peninsular. O mapa «Il Regno di Galicia» de Giacomo Cantelli da Vignola, publicado en Roma en 1696 por Domenico de Rossi é un bo exemplo da mencionada adaptación continua dos mapas ás novas informacións cartográficas.

Fronte á habitual publicación de mapas no estranxeiro, o século XVIII coñece unha serie de achegas realizadas desde a propia Galicia. Son, entre outros, os mapas das dioceses galegas inseridos na «España Sagrada. Theatro Geographico

Detalle da «Carta Geométrica de Galicia» de Domingo Fontán (1845)

Historico de la Iglesia de España» do pai Henrique Flórez de Setién y Huidobro. Entre eles, o mapa do “Obispado de Tuy” de Rosendo Amoedo, datado no ano 1766, correspondente á antiga provincia de Tui, con indicación dos arciprestados, poboacións, camiños, etc. Nel podemos distinguir os nomes de *Islas Estelas, Panjon, Nigran, Ramallosa, Bayona, Cabo de Monte Real, N.S. de Cela, Punta de Lobos, Oya, La Guardia e Punta de Sta. Tecla*.

Cara a finais do século XVIII iníciase en España a cartografía científica baseada en levantamentos mediante coidadosa triangulación. Son os traballos de Vicente Tofiño de San Miguel para o «Atlas Marítimo de España». Vicente Tofiño de San Miguel (1732-1795), militar, cartógrafo, matemático e astrónomo, iniciou a súa carreira militar en Infantería, pasou logo a Artillería e en 1757 incorporouse definitivamente á Armada atraído pola súa boa preparación matemática e astronómica. Destinado á «Academia de Guardias Marinas» de Cádiz é nomeado director da mesma en 1768 e desde 1776 o seu cargo esténdese ás academias de Ferrol e Cartaxena. En 1783 recibe do ministro de Mariña, Antonio Valdés, o encargo de realizar o levantamento cartográfico das costas de España, dedicándose a iso desde ese ano hasta 1788. É precisamente nesta importante empresa onde se enmarcan os seus traballos sobre Galicia. O levantamento realizouse seguindo o método usado por Picard e La Hire no mapa de Francia, combinando operacións terrestres e marítimas. O propio Tofiño expón no prólogo do primeiro tomo do *Derrotero* cal foi o método aplicado: “levantando nuestras orillas con una serie de triángulos continuados, desde el primero, cuya base se midiese con exactitud, la consiguiesen todos ellos”. O levantamento cartográfico das costas galegas foi acometido pola expedición de Tofiño durante 1786 e 1787.

Tomás López y Vargas Machuca (1731-1802) é, sen lugar a dúbidas, unha das figuras máis coñecidas da historia da cartografía española. Os mapas producidos no estudio de Tomás López son o máis claro expoñente da denominada cartografía de gabinete. Tomás López confeccionou varios mapas do territorio galego a diferentes escalas. En Galicia, Tomás López é coñecido polo seu «Mapa Geographico del Reyno de Galicia: Contiene las Provincias de Santiago, Coruña, Betanzos, Lugo, Mondoñedo, Orense y Tuy» publicado en Madrid no ano 1784. O mapa representa Galicia na súa totalidade, establecendo os límites das súas sete provincias. Foi impreso en Madrid en catro follas, a unha escala próxima a 1:332000, expresada en modo gráfico en tres unidades diferentes: “Leguas Geográficas de España...”, “Leguas de 20 al grado...” e “Leguas Legales de 5000 varas cada una...”. As coordenadas son fixadas con “Longitud oriental del pico de Teide, ó de Tenerife”.

Xa no século XIX destaca o grupo de científicos e intelectuais formados na Universidade de Santiago coa moi coñecida figura de Domingo Fontán. Outro aspecto moi importante deste período é a existencia dun proceso de coñecemento xeográfico e levantamento cartográfico de Galicia, co fin principal de alcanzar unha máis correcta organización e administración do territorio e do que os resultados principais foron a división en provincias, partidos e concellos e a delineación da «Carta geométrica de Galicia» por Domingo Fontán (1788-1866). Desde 1817 e durante dezasete anos, dedicárase á elaboración da súa “Carta Geométrica”. Para Fontán a resolución dos problemas de Galicia, o seu desenvolvemento, as comunicacións, a organización, facía necesario o levantamento dun preciso mapa do terri-

torio En 1834 presenta o manuscrito, ante a Raíña Gobernadora, pero a necesidade de dispor dun bo gravador para a publicación da carta fixo que non fose impresa hasta 1845, levándose adiante o labor en París por L. Bouffard, quen polas súas grandes dimensións (215 x 234 cm) gravouno en doce seccións. Pola súa escala (1:100000) permite un detalle nunca antes acadado, cuestión que se percibe claramente na riqueza toponímica recollida no manuscrito: *M. Ferro, C. Sentauro, Estela de Tierra, Estela del Mar, Is. Estelas, Pta. del Castro, P. Gaiteras, Panjón, P. Ramallosa, S^a. Crist^a. de Ramallosa, Burgo, Pta. del Burgo, Bayona, Pta. de la Foz, Pta. Sanson N., Pta. Sanson S., Pta. de los Hornos, Baredo, Cabo Silleiro, Pta. de Montador, Mougás, Viladesuso, Pedornes, Villar, La Riña, Chabella, Estero de Hoya, Hoya, Punta de Genete, La Guardia, Punta de Sta. Tecla e Camposancos.*

Xa a finais do século XIX e principios do XX diversas campañas hidrográficas permitiron un mellor cartografado das nosas costas e os traballos do Instituto Geográfico para a confección do Mapa Topográfico Nacional a escala 1:50000, iniciados en 1870, aínda que para esta zona foron nos anos coarenta do século XX, deron como resultado uns mapas que xa son de todos coñecidos.

É todo. Moitas grazas.

(A exposición contou con sesenta e unha diapositivas)